

Recenzja rozprawy doktorskiej Pani mgr Anny Mleczek pt.
*Dekadencja moralna społeczeństwa rzymskiego w Res gestae Ammiana
Marcellina*

Z wielkim zainteresowaniem i ekscytacją naukową przyjąłem propozycję zrecenzowania tej pracy z następujących powodów:

1/ Fascynujący historyk epoki schyłkowej Ammianus Marcellinus jest, jak dotąd, stosunkowo mało znanym pisarzem rzymskim nie tylko w Polsce ale i na całym świecie, ponieważ jego dzieło nigdy nie było zaliczane do kanonu lektur szkolnych i uniwersyteckich. Jego recepcja we wszystkich klasycyzujących epokach była bardzo słaba i nie wywarła poważnego wpływu na europejską kulturę humanistyczną. Przyczyną prawdopodobnie był wybujały język literacki nie mający nic wspólnego z harmonią stylistyczną. Ponadto można podejrzewać, że groteskowy obraz kultury rzymskiej w epoce jej upadku był sprzeczny z powszechnie panującymi wyobrażeniami o antyku. Pierwszy przekład na język polski został wydany dopiero w 2002 roku (prof. Ignacy Lewandowski). Na razie jest bardzo mało prac analitycznych i syntez naukowych poświęconych temu autorowi. Niestety nie ma zupełnie prac popularnonaukowych i eseistycznych, a szkoda, ponieważ tekst Ammiana jest fascynujący literacko i ideowo (jego styl przypomina język nowożytny, a także współczesnej literatury narracyjnej). Dlatego decyzję Pani mgr Mleczek o napisaniu rozprawy na temat najważniejszej tezy Ammiana należy bardzo pochwalić, ponieważ praca ta wypełnia istotną lukę w literaturze badawczej.

2/ Dostępne nam informacje wskazują, że w nauce światowej nie ma analogicznej, kompleksowej monografii poświęconej wyłącznie tematyce zepsucia moralnego społeczeństwa rzymskiego u Ammiana, jakkolwiek

pobocznie i fragmentarycznie problematyka ta była poruszana przez filologów i historyków starożytności. Tym bardziej należy pracę Doktorantki docenić.

3/ Problematyka dzieła Ammiana dotyczy najbardziej spornych zagadnień naukowych dotyczących upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego, wśród których szczególnie interesująca jest kwestia powiązania kryzysu moralnego społeczeństwa z kryzysem organizacji państwa i jego definitywnym końcem. Praca doktorantki porusza tę problematykę.

Rozprawa jest bardzo obszerna, liczy 445 stron, w tym 18 stron bibliografii, która obejmuje między innymi : 1/wydania tekstów oryginalnych Ammiana i innych pisarzy antycznych (m. in. Ciceron, Salustiusz, Liwiusz, Plutarch, Tacyt, Seneka, Swetoniusz, *Scriptores Historiae Augustae*, Aureliusz Wiktor, Kwintylianus), 2/ filologiczne i historyczne komentarze naukowe do tekstu Ammiana (widać wyraźnie, że Autorka z nich rzetelnie korzystała) 3/literatura przedmiotu obejmująca 256 pozycji. Oczywiście Autorka na pewno nie korzystała bezpośrednio ze wszystkich tych prac, ale od razu trzeba powiedzieć, że pod względem wykorzystania bibliografii naukowej jest to praca bardzo dobra. Doktorantka świetnie zna dostępną literaturę badawczą. To samo dotyczy kwerend źródłowych, każda interpretacja lub sąd naukowy oparte są na właściwych opracowaniach i źródłach. Praca jest bardzo erudycyjna i bogata źródłowo, ogromna ilość obfitych cytatów i pojęć sprawia, że wywody autorki są bardzo solidnie udokumentowane naukowo. Z tego powodu można powiedzieć, że rozprawa ta, oparta na klasycznej metodologii filologiczno-historycznej, stanowi wyczerpujące i pełne kompendium wiedzy dotyczące wszystkich w zasadzie pojęć odnoszących się do moralności rzymskiej – nie waham się użyć tego szerokiego określenia, ponieważ wywody Autorki mają charakter porównawczy, nieustannie odwołuje się do tradycji wcześniejszej (m. in. Polibiusz, Ciceron, Salustiusz, Liwiusz, Seneka, Tacyt, Swetoniusz i inni).

To wszystko sprawia, że ukazuje się nam pełny obraz tradycji moralistycznej w literaturze rzymskiej wyrażony w pojęciach łacińskich w ujęciu

perspektywicznym, ponieważ Autorka każdą analizę danego pojęcia u Ammiana opiera na odniesieniach do autorów wcześniejszych. Z tego powodu ta bardzo długa i systematyczna rozprawa jest istotnym osiągnięciem naukowym, które mogłoby służyć następnym pokoleniom badaczy, jeśli praca zostałaby wydana drukiem. Należałoby jednak dokonać bardzo dużo skrótów, zmian stylistycznych i redakcyjnych, aby uczynić tekst bardziej przejrzystym.

We wstępie Autorka omawia krótko i kompetentnie stan badań. W pierwszym krótkim rozdziale streszcza teorie upadku obyczajów w tradycji literackiej przed Ammianem przedstawiając motywy moralne, do której nawiązuje w następnych rozdziałach analizując tekst *Res Gestae*. Z jej dokładnych badań wynika, że ten schyłkowy historyk kontynuuje całą w zasadzie topikę swoich najwybitniejszych poprzedników, co jest dowodem pewnej konwencjonalności jego dzieła. Rozdział drugi zawiera próbę zdefiniowania kanonu wartości etycznych historyka i przedstawienie tego kanonu w związku z jego koncepcją historiozoficzną. Autorka przeprowadza drobiazgową analizę tekstu i dowodzi, że Ammian opisując dekadencję moralną społeczeństwa rzymskiego, czyli upadek wszystkich *virtutes* nie kojarzy tego z rychłym końcem politycznym państwa. Historyk zdaje sobie sprawę, że państwo znajduje się w okresie „sędziwej starości” (*senium*), nie oznacza to jednak końca cesarskiej *Roma aeterna*. Analizy Autorki pokazują, że Ammian po prostu nie wyobrażał sobie likwidacji cesarstwa, choć zdawał sobie sprawę z regresu obyczajowego. Ponadto zgodnie ze swoją teorią cyklicznego przebiegu dziejów wierzył, że co pewien czas następuje odnowienie państwa, czyli nawrót młodości (*reiuvenatio*), polegający na odnowieniu zasad moralnych. Takim odnowieniem miało być panowanie Juliana Apostaty, którego Ammian ukazuje jako ideał władcy.

Tezy te powtarza Autorka w następnym bardzo obszernym rozdziale poświęconym dekadencji cesarzy dowodząc przy tym, że Ammian postrzega kryzys władzy centralnej w kategoriach moralnych a nie politycznych. Zepsucie

państwa wynika z degeneracji obyczajowej i umysłowej cesarzy, którzy z tego powodu podejmują niewłaściwe decyzje polityczne i sądowe. Stan państwa zależy od moralności władców. Na przykład Walens wpuścił na terytorium Cesarstwa barbarzyńców powodowany chciwością, umiejętnie pobudzaną przez zepsutych pochlebców. We wszystkich tego typu przypadkach diagnoza polityczna ustępuje miejsca diagnozie moralnej. Jednak niewłaściwe postępowanie cesarzy nie oznacza końca Rzymu, który jest wieczny – tak uważał Ammian. Doktorantka starannie pokazuje, że pod względem moralistycznym, a także literackim historyk kontynuuje tradycję największych historyków z epoki wczesnego cesarstwa, reprezentujących orientację senatorską, której mentalność była republikańska (Tacyt, Swetoniusz, *Scriptores Historiae Augustae*).

W rozdziale o degeneracji urzędników cesarskich Autorka dokładnie streszcza, jak Ammian piętnuje chciwość i żądzę zaszczytów administracji cesarskiej. Jej samowola (*licentia*) stanowi dopełnienie i skutek analogicznego postępowania cesarzy. Historyk dostrzega wyraźnie zły wpływ dworu cesarskiego na wszystkich urzędników państwowych, których liczba była ogromna. Masa ta decydowała wówczas o obliczu społecznym państwa rzymskiego. Rezultatem była destabilizacja zewnętrzna i wewnętrzna imperium Romanum, postrzegana przez Ammiana w kategoriach moralnych, a nie politycznych, (to jest bardzo istotne).

Rozdział poświęcony dekadencji moralnej wszystkich warstw społeczeństwa rzymskiego dowodzi, że Ammian widział ten upadek w kontekście opozycji między dawnymi czasami, które wyraźnie idealizuje, a jego epoką. Współczesna arystokracja rzymska pod żadnym względem nie przypomina dawnej warstwy senatorskiej a obyczaje pospólstwa stanowią zaprzeczenie postawy odpowiedzialnego plebsu z epok poprzednik. Obie warstwy nie reprezentują żadnych typowych cnót rzymskich. Gnuśna, oddana przyjemnościom i zbytowi arystokracja odeszła od tego, co Rzymianie nazywali *gravitas* i *humanitas*, a

tłum pozbawiony związku z jakimikolwiek wartościami jest siedliskiem brudu moralnego, rozpusty i wulgarnej przyjemności (wścigi rydwanów, gra w kości, liche widowiska teatralne, miłostki). Ammian przedstawia społeczeństwo swojej epoki jako karykaturę dawnej *civitas Romana*.

Rozdział szósty omawia degenerację armii rzymskiej, której poziom i obyczaje nie mają nic wspólnego z dawną rzymską dyscypliną wojskową, dzięki której Rzymianie opanowali świat. Surowość, dyscyplina, prostota i brak zepsucia zostały zastąpione przez gnuśność, zniewieściałość, upodobanie do grabieży i bezmyślnego mordowania ludności cywilnej, oraz żądzę pieniędzy. Ammian nie jest jednak do końca konsekwentny, według niego mimo tych wszystkich cech sprzecznych z *disciplina militaris*, żołnierze zachowują zdolność bojową. Ponadto autorka słusznie pisze, że ten rozkład moralny armii nie burzy wiary historyka w wieczność Rzymu. Doktorantka dowodzi także, że u Ammiana opis tego rozkładu moralnego żołnierzy i ich dowódców nawiązuje często do tradycji literackiej zapoczątkowanej przez Salustiusza, a kontynuowanej przez Liwiusza i Tacyty.

Z analiz autorki wynika, że mentalność Ammiana, choć był Grekiem, jest anachronicznym reliktem rzymskiej kultury republikańskiej, co wydaje się niewiarygodne, ale jest prawdziwe. Przykładem jest pojęcie *princeps legitimus et civilis*, oznacza: 1/władca prawowity, czyli zgodnie z prawem wybrany i zgodnie z prawem postępujący 2/obywatelski. Historyk pojmuje jedynowładztwo odwołując się do zasad społeczeństwa obywatelskiego, które od bardzo dawna nie istniało. Dyskursywne wnioski w tej kwestii powinny być dobitniej wyrażone w toku wywodów Autorki, bo taka jest wymowa jej rozważań.

Doktorantka słusznie podkreśla, że Ammian ukazuje Juliana jako jedyne praktycznie dobrego cesarza odwołując się do ideałów kultury republikańskiej (*liberalitas, humanitas*). Przy tym Autorka pominęła kwestię dotyczącą interpretacji znaczenia religii Apostaty w jego poczynaniach, a jest to bardzo

istotne w kontekście tematu pracy, ponieważ był on „filozofem na tronie” i chciał przy pomocy swojej neoplatonickiej religii odnowić moralnie zepsute państwo, co było oczywiście nierealne z wielu powodów. Nasuwają się tu następujące pytania badawcze: Co można wyczytać na temat tego problemu u Ammiana? Czy to jest tylko interpretacja współczesnych historyków? Dalej – należało jakoś ustosunkować się do kwestii oceny chrześcijan przez Ammiana w kontekście jego poglądów dotyczących upadku społeczeństwa, brak kilku celnych zdań dotyczących kwestii: czy historyk traktuje pojawienie się tej wiary, (nazwanej przez niego *religio perfecta et absoluta*), jako świadectwo kryzysu moralnego społeczeństwa?

Moim zdaniem we wstępie albo w zakończeniu Autorka powinna odnieść się krótko i syntetycznie do podstawowej kwestii: czy ponury i groteskowy obraz moralności cesarzy, dworu i całego społeczeństwa jest zgodny z ówczesną rzeczywistością? jaki stosunek do tej kwestii mają historycy współcześni?

Niestety praca Doktorantki napisana jest bardzo trudnym językiem naukowym, który jest często manieryczny i momentami niepoprawny stylistycznie, np. (s. 11): Postępowanie idealnego społeczeństwa polega na przestrzeganiu postawy „virtus”, stanowiącej główny element kompleksu „mores maiorum”; (s. 424): Ammian rozumie i przedstawia kryzys moralny współczesnego społeczeństwa jako proces wykształcania się w jego kręgach – na skutek utraty „virtutes” – czterech anty-modeli etycznych skupionych wokół czterech jego filarów i zawierających kanony „vitia” właściwe dla każdej warstwy... kreowanie anty-modeli jest dowodem sporego zretoryzowania warsztatu historyka, który tworzy dosyć banalne chwilami anty-wzorce nie połączone wzajemnie, ale dopełniające się dzięki swojej istocie, którą jest „degeneratio” – jest to cytat z *Zakończenia*, które powinno być syntetyczne, proste i zrozumiałe. Zdania są za długie, za dużo powtarzających się pojęć łacińskich i pseudonaukowych pojęć polskich (np. pojęcia model, anty-model, wzorzec, anty-wzorzec powtarzają się na każdej stronie po kilka razy). Za dużo bardzo długich nawiasów burzących składnię polską. Generalnie tłumaczenie i wyjaśnianie pojęć łacińskich jest poprawne, co świadczy o dobrym przygotowaniu

językowym i merytorycznym, (przekrojowa znajomość kultury rzymskiej na przestrzeni wieków). Jednak pojęcia te oraz dłuższe konstrukcje pojęciowe, (kilka słów), nieustannie na każdej stronie są wielokrotnie powtarzane, co czyni styl ciężkim i niestrawnym. Załamania składni zdań są powodowane natrętnymi powtórzeniami pojęć łacińskich w *nominativie* umieszczanych jako dopełnienia gramatyczne w przypadkach zależnych, (jest to typowa maniera wielu prac pseudo-filologicznych). Bardzo trudno jest wyłowić konkretną, precyzyjną myśl, co nie oznacza, że jej tam nie ma – nie jesteśmy w stanie do niej dotrzeć, ponieważ blokadą jest za duże nagromadzenie statycznych kategorii pojęciowych. Sama redakcja naukowa tekstu nie jest najlepsza: za dużo powtarzających się lokalizacji tekstowych w jednym zdaniu, które powinny być w przypisach. Jest także dużo powtórzeń merytorycznych i cytatów, rozrzuconych po wielu rozdziałach i powtarzanych, jak jakaś „mantra” naukowa, co nie oznacza, powtarzam, że analizy doktorantki są błędne merytorycznie. Wiele z nich stanowi potwierdzenie lub zasadne wzbogacenie i rozwinięcie tez znajdujących się w odnośnikach bibliograficznych. Odnośniki te także potwierdzają trafne tezy autorki. Objętość pracy jest za długa w stosunku do istotnych treści, które zawiera. Wszystkie wyżej wymienione mankamenty utrudniają percepcję sensu wywodów Autorki.

Czytając bardzo szczegółową rozprawę doktorantki możemy odnieść wrażenie, że tekst Ammiana jest oparty na systematycznych kategoriach pojęciowych i sekwencjach merytorycznych, które układają się w jakiś przedstawiony metodycznie wyrafinowany system poglądów. Każdy, kto czytał tego historyka po łacinie albo w przekładzie, przyzna, że jest zupełnie inaczej. Styl Ammiana jest silnie zretoryzowany, barwny i obrazowy, także bardzo drastyczny, działa na zmysły, nie ma nic wspólnego z systematyką pojęciową. Jest to realistyczne i indywidualistyczne przedstawienie rzeczywistości historycznej państwa w stanie schyłku. Dlatego Doktorantka rozważając problematykę upadku moralności społeczeństwa u Ammiana powinna podjąć

analizę jego stylu literackiego, który artystycznie oddaje realia epoki upadku. Świetnie się do tego nadają na przykład groteskowe a nawet makabryczne opisy postaci cesarzy i nikczemnych dostojników dworskich.

Podsumowując, istotnym walorem pracy jest dokładne streszczenie Ammianowych opisów obyczajów wszystkich warstw społeczeństwa rzymskiego oraz kompetentna analiza pojęć moralnych w ujęciu historyczno-perspektywicznym (np. *princeps civilis*, *officialis bonus*, *disciplina castrensis*, *boni mores*, *aviditas*)

Biorąc to wszystko pod uwagę stwierdzam, że praca mimo znaczących mankamentów spełnia warunki stawiane dysertacjom doktorskim. A zatem w moim przekonaniu można przystąpić do dalszych etapów postępowania związanego z nadaniem stopnia doktora.

Dr hab. Cyprian Mielczarski, prof. UW

